

Archiwa narodowe Ugandy i Rwandy

Wioleta Gierszewska

Uniwersytet Gdański / University of Gdańsk (Poland)
wioleta.gierszewska@ug.edu.pl, ORCID 0000-0002-5024-9379

STRESZCZENIE

Archiwa w państwach regionu Wielkich Jezior Afrykańskich (Uganda, Rwanda, część Demokratycznej Republiki Konga, Burundi) powstały za sprawą administracji kolonialnej. Wiązało się to z wprowadzeniem przez Europejczyków w protektoratach i koloniach regionu, skuteczniej niż próbowali to zrobić Arabowie w czasach przed kolonizacją, pisemnej formy komunikowania, co było odejściem od powszechnej wcześniej kultury przekazu ustnego. W efekcie ich działań w koloniach powstały pierwsze tworzone na wzór europejski szkoły. Wydano też drukiem pierwsze książki. Władze kolonialne zaczęły ponadto gromadzić dużą liczbę dokumentów wytworzonych przez administrację. Z powodu niesprzyjającego klimatu spora ich część uległa zniszczeniu, jeszcze więcej zaginęło bezpowrotnie w wyniku rebelii, zwłaszcza w okresie odzyskiwania przez poszczególne państwa niepodległości i postkolonialnych konfliktów. Większość pozostałych materiałów ustępujące władze kolonialne w pośpiechu wywoziły do Europy, uniemożliwiając ich przejęcie przez administrację nowych niepodległych państw. W efekcie wielu Afrykanów do dzisiaj prowadzi kwerendy i badania naukowe w archiwach Belgii czy Wielkiej Brytanii. Niemniej jednak archiwalia, które przetrwały i są obecnie przechowywane w archiwach narodowych państw regionu, stanowią nieocenioną skarbnicę wiedzy, zwłaszcza, że są to dokumenty unikalne, niedostępne w Europie, a wiele wnoszące w poznanie tamtejszych społeczeństw. Uganda i Rwanda uzyskały niepodległość w 1962 r. Od tego czasu datuje się historię archiwów państwowych obu krajów, chociaż geneza placówek oraz ich zasobów sięga czasów wcześniejszych. Celem artykułu jest związane ukazanie dziejów archiwów ugandyjskich i rwandyjskich, ich najważniejszych zmian organizacyjnych, podstaw formalnoprawnych oraz funkcjonowania, a także charakterystyka zasobów.

SŁOWA KLUCZOWE

archiwa Rwandy,
archiwa Ugandy

National archives of Rwanda and Uganda

ABSTRACT

Archives in the countries of the African Great Lakes region (Uganda, Rwanda, parts of the Democratic Republic of the Congo, and Burundi) were created by the colonial administration. This involved the introduction by Europeans in the protectorates and colonies of the region, more effectively than the Arabs had attempted in pre-colonisation times, of a written form of communication, a departure from the previously widespread culture of oral transmission. As a result of their efforts, the first schools created on the European model were established in the colonies. The first books were

KEYWORDS

archives of Rwanda,
archives of Uganda

also published in print. In addition, the colonial authorities began to collect a large number of documents produced by the administration. Due to the unfavourable climate, a large part of them were destroyed, and even more were lost irretrievably as a result of rebellions, especially during the period of individual states' independence and post-colonial conflicts. Most of the remaining material was hurriedly transferred to Europe by the outgoing colonial authorities, preventing it from being taken over by the administrations of the newly independent states. Because of this, a large number of Africans still explore and study the archives of Belgium or Britain. However, the surviving archives, which are currently preserved in the national archives of these countries, represent a priceless wealth of information, particularly because they are rare records that cannot be found in Europe and greatly advance our understanding of the local communities. In 1962, Rwanda and Uganda became independent states. Though the origins of the organizations and their assets may be traced back to earlier periods, the histories of the state archives in both states begin at that point. This article's goal is to provide a quick overview of the history, significant organizational changes, formal and legal foundations, and functioning, as well as the characteristics of resources.

Archiwa w państwach regionu Wielkich Jezior Afrykańskich (Uganda, Rwanda, część Demokratycznej Republiki Konga, Burundi) powstały za sprawą administracji kolonialnej¹. Wiązało się to z wprowadzeniem przez Europejczyków w protektoratach i koloniach regionu, skuteczniejszej niż próbowali to zrobić Arabowie w czasach przed kolonizacją, pisemnej formy komunikowania, co było odejściem od powszechnej wcześniej kultury przekazu ustnego. W efekcie ich działań w koloniach powstały pierwsze tworzone na wzór europejski szkoły. Wydano też drukiem pierwsze książki². Władze kolonialne zaczęły ponadto gromadzić dużą liczbę dokumentów wytworzonych przez administrację. Z powodu niesprzyjającego klimatu spora ich część uległa zniszczeniu, jeszcze więcej zaginęło bezpowrotnie

¹ Autorka w grudniu 2018 r. prowadziła w Ugandzie i Rwandzie badania naukowe, w tym kwerendy archiwalne do rozprawy doktorskiej pt. „Mit polityczny w regionie Wielkich Jezior Afrykańskich”, przygotowywanej pod kierunkiem prof. Macieja Szczurowskiego na Uniwersytecie Gdańskim. Badania były finansowane z grantu Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu Gdańskiego. W Narodowym Archiwum Rwandy, ze względu na ograniczony dostęp do inwentarzy i innych pomocy archiwalnych w Internecie, kwerendę ograniczono do skopiowania inwentarzy akt oraz wykonania fotografii nielicznych wybranych dokumentów. Natomiast podczas kwerendy w Archiwum Narodowym w Kampali, dzięki zadowolającemu uporządkowaniu zasobu, dostęp do akt był ułatwiony. Należy wspomnieć, że korzystanie z materiałów z zasobu archiwum jest płatne i odbywa się po uzyskaniu indywidualnego zezwolenia.

² Szerzej zob. m.in.: M. Martin, *Historia współczesnej Afryki*, Warszawa 2020; H. Zins, *Historia Afryki Wschodniej*, Wrocław 1986; D. Basil, *Społeczna i polityczna historia Afryki w XX wieku*, tłum. B. Hlebowicz, Warszawa 2011.

w wyniku rebelii, szczególnie w okresie odzyskiwania przez poszczególne państwa niepodległości i postkolonialnych konfliktów. Większość pozostałych materiałów ustępujące władze kolonialne w pośpiechu wywiozły do Europy, uniemożliwiając jej przejęcie przez administrację nowych niepodległych państw. W efekcie wielu Afrykanów do dzisiaj prowadzi kwerendy i badania naukowe w archiwach Belgii czy Wielkiej Brytanii. Niemniej jednak archiwalia, które przetrwały i są obecnie przechowywane w archiwach narodowych państw regionu, stanowią nieocenioną skarbnicę wiedzy, zwłaszcza, że są to dokumenty unikalne, niedostępne w Europie, a wiele wnoszące w poznanie tamtejszych społeczeństw.

Uganda i Rwanda uzyskały niepodległość w 1962 roku³. Od tego czasu datuje się historię archiwów państwowych obu krajów, chociaż geneza placówek oraz ich zasobów sięga czasów wcześniejszych.

Celem artykułu jest zwięzłe przedstawienie dziejów archiwów ugandyjskich i rwandyjskich, ich organizacji, podstaw formalnoprawnych oraz funkcjonowania, a także charakterystyka zasobów.

Archiwa w Ugandzie

Proces archiwizowania dokumentacji proweniencji urzędowej w Ugandzie rozpoczął się w 1950 r. pod zarządem brytyjskim, kiedy utworzono Secretariat Archives⁴ kierowany przez Chief Secretary's Office⁵. Archiwalia były początkowo przechowywane w sekretariacie protektoratu w mieście Entebbe, w podziemiach budynku administracji kolonialnej. Po uzyskaniu niepodległości Secretariat Archives przekształciło się w ugandyjskie Government Archives (Archiwa Państwowe), które w latach 1989/1990 przyjęło nazwę National Archives of Uganda.

Współcześnie działalność archiwalna w Ugandzie opiera się o National Records and Archives Act z czerwca 2001 r., na mocy którego utworzono National

³ Szerzej zob.: J.R. Zacharski, *Rwanda. Wojna i ludobójstwo*, Warszawa 2012; J. Bar, *Po ludobójstwie. Państwo i społeczeństwo w Rwandzie 1994–2012*, Kraków 2013; A. Kosidło, *Dekolonizacja Afryki. Kryzys formalnego imperium Wielkiej Brytanii (1939–1951)*, Gdańsk 1997.

⁴ W artykule autorka posługuje się angielskimi nazwami instytucji i aktów prawnych w przypadkach, w których nie mają one ogólnie przyjętych nazw w polskiej literaturze przedmiotu.

⁵ Więcej informacji zob.: Republic of Uganda. Ministry of Public Service. National Records Centre and Archives, <https://publicservice.go.ug/national-records-centre-and-archives/> [dostęp: 13.12.2020].

Records and Archives Agency (dalej: NRAA) z dyrektorem na czele⁶. Ustawa ta miała zapewnić racjonalne, scentralizowane zarządzanie całością dokumentacji publicznej⁷ oraz archiwami⁸. National Records and Archives Act reguluje między innymi takie sprawy jak: zakres zadań i strukturę organizacyjną archiwum, zasady jego funkcjonowania, obowiązki dyrektora w zakresie zarządzania dokumentacją archiwalną, dostęp do zasobu i kwestie finansowania placówki. Ustawa nakłada ponadto obowiązek składania rocznych sprawozdań z działalności tejże instytucji. Akt prawny podzielono na siedem rozdziałów. Pierwszy z nich ma charakter wstępu, zawiera wyjaśnienie podstawowych pojęć archiwalnych. Rozdział drugi dotyczy między innymi roli, jaką pełni NRAA. W rozdziale trzecim określono obowiązki osób odpowiedzialnych za dokumentację, zatrudnionych w urzędach publicznych. Ustawa ustala ponadto kategorie dokumentów: *current records*, czyli dokumentacja bieżąca, regularnie wykorzystywana do prowadzenia działalności instytucji publicznych bądź jednostek prywatnych; *semicurrent records*, czyli dokumentacja niepotrzebna do bieżącej działalności (bądź rzadko wykorzystywana), która po upływie 5 lat podlega ekspertyzie archiwalnej, w wyniku której podejmuje się decyzję o jej przekazaniu do trwałego przechowywania bądź wybrakowaniu. W tym rozdziale zawarto także przepisy dotyczące m.in. dokumentacji wytwarzanej przez podmioty niepubliczne: korporacje, organizacje parapaństwowe i prywatne. W rozdziale czwartym określono obowiązki dyrektora NRAA w zakresie zarządzania dokumentacją publiczną i archiwami, a także dokumentacją wytwarzaną przez podmioty prywatne. Rozdział piąty ustawy obejmuje z kolei przepisy określające postępowanie z dokumentacją samorządową oraz jej udostępnianie, w tym m.in. dostęp do dokumentów, kwestię praw autorskich, wywóz dokumentów za granicę, kary za zrobienie tego w sposób nielegalny oraz za uszkodzenie materiałów. W rozdziale szóstym znajdują się przepisy dotyczące kwestii finansowych, takich jak zasady finansowania NRAA, opłaty pobierane przez instytucję czy audyt. Ostatni rozdział ustawy dotyczy spraw ogólnych, takich jak sprawozdania roczne, uprawnienia Minister of Public Service (Ministra

⁶ Act 12 of 2001. National Records and Archives Act (The Uganda Gazette nr 36 z dnia 15 czerwca 2001 r.), <https://ulii.org/akn/ug/act/2001/12/eng%402001-06-15> [dostęp: 13.12.2022].

⁷ Zgodnie z ustawą „public records” oznaczają dokumenty urzędowe należące do Republiki Ugandy. Natomiast „public archives” to te dokumenty urzędowe („public records”), które mają wartość trwałą i są przeznaczone do wieczystego przechowywania.

⁸ Ustawa definiuje „archives” jako dokumenty o trwałej wartości, przeznaczone do wieczystego przechowywania.

Administracji Publicznej) w zakresie postępowania z dokumentacją i archiwów oraz różnego rodzaju harmonogramy.

Dokumenty archiwalne w Ugandzie są udostępniane użytkownikom po upływie co najmniej 30 lat od ich wytworzenia. Jednak niektóre z nich mogą podlegać trwałej ochronie poprzez nadanie klauzuli zastrzeżone, poufne, tajne bądź ściśle tajne. O jej utrzymaniu bądź zdjęciu decydują archiwiści⁹.

Wywóz materiałów archiwalnych oraz ich kopii za granicę, bez specjalnego zezwolenia, jest zabroniony pod groźbą kary grzywny lub pozbawienia wolności do lat 2. Kary mogą się łączyć. Podobne sankcje grożą za uszkodzenie lub zniszczenie dokumentów archiwalnych¹⁰.

W 2015 r. zakończono w stolicy Ugandy Kampali budowę gmachu przeznaczonego na potrzeby archiwalne. Budynek, sfinansowany z funduszy rządowych, przy wsparciu Banku Światowego, miał zapewnić właściwe warunki przechowywania i ochrony zasobów archiwalnych dla nowo powołanej instytucji National Records Centre and Archive (dalej: NRCA) podlegającej Ministry of Public Service. Współcześnie zadania tej instytucji obejmują ochronę i zarządzanie dokumentacją oraz archiwum Ugandy¹¹.

Do zadań NRCA należą w szczególności: współpraca z ministerstwami, departamentami i agendami rządowymi oraz samorządami lokalnymi, której celem jest nadzór i kontrola nad postępowaniem z dokumentacją w tychże instytucjach oraz identyfikacja i opracowanie dokumentacji pochodzącej spoza instytucji wchodzących w skład administracji publicznej, zgodnie z obowiązującymi przepisami uważanej za część dziedzictwa narodowego. Zadaniem NRCA jest również udostępnianie materiałów archiwalnych do badań naukowych prowadzonych przez instytucje i badacze krajowych, regionalnych i zagranicznych, a także wymiana informacji naukowo-archiwalnych oraz nawiązywanie współpracy z archiwami i instytucjami naukowymi w kraju oraz za granicą.

Ponadto NRCA odpowiada za gromadzenie i zabezpieczenie materiałów archiwalnych przekazywanych z ministerstw, departamentów, agend rządowych oraz urzędów lokalnych, ich ewidencję, przeprowadzanie kwerend i udostępnianie dokumentów, w tym nagrań audiowizualnych. Do zakresu działania NRCA należy także prowadzenie działalności wydawniczej, wystawienniczej, popularyzacyjnej oraz organizacja seminariów i warsztatów.

⁹ Act 12 of 2001. National Records and Archives Act...

¹⁰ Tamże.

¹¹ Republic of Uganda. Ministry of Public Service. National Records...

Ważną rolę w zabezpieczaniu archiwaliów ugandyjskich odgrywa profesor Derek Peterson z Uniwersytetu Michigan w Stanach Zjednoczonych¹². Przy wsparciu finansowym Center for Research Libraries oraz University of Michigan African Studies Center, Peterson koordynuje prace na rzecz gromadzenia i ochrony zagrożonych archiwów rządowych w Ugandzie. Projekt jest realizowany dzięki zaangażowaniu pracowników naukowych i studentów-wolontariuszy z Mountains of the Moon University w Fort Portal w zachodniej Ugandzie oraz Uniwersytetu Makarere w Kampali. Od 2011 r. uporządkowano i skatalogowano grupy akt pochodzące m.in. z dystryktów Jinja, Kabale, Kabarole oraz Hoima¹³.

Większość narodowego zasobu archiwalnego Ugandy, udostępnianego do badań naukowych, przechowywana jest w archiwum NCRA w Kampali oraz archiwach terenowych w miejscowościach Fort Portal i Kabale.

Zasób NRCA w Kampali składa się z dziewięciu zbiorów (*collection*): Chief Secretary's Office Papers, Civil Re-absorption Office, Elections, Office of the President, Provincial Papers, Public Works Department, Secretariat Papers, Secretariat „Topical” Collection, Jinja District¹⁴.

Chief Secretary's Office Papers obejmuje dokumenty z lat 50. XX w. wytworzone przez Office of the Chief Secretary, działający przy Gubernatorze Protektoratu Ugandy¹⁵. Są to materiały dotyczące wszystkich obszarów zarządzania protektoratem, m.in. administracji, edukacji, podatków i stosunków międzynarodowych. Do grupy tej należą także materiały z okresu przekazywania przez Brytyjczyków władzy rządowi niepodległej Ugandy. Jednostką ewidencyjną zasobu są pudła (*box*), które otrzymały sygnaturę ciągłą w ramach zbiorów archiwalnych. W samych pudłach akta spraw mają natomiast sygnaturę liczbową ciągłą w układzie chronologicznym bądź alfanumeryczną (registraturalną). Materiały zbioru Chief Secretary's Office Papers były porządkowane i opracowywane w dwóch etapach:

¹² Derek Peterson jest profesorem Uniwersytetu Michigan, specjalistą w dziedzinie kulturoznawstwa oraz autorem prac dotyczących najnowszych dziejów Afryki Wschodniej. Zob. m.in.: D.R. Peterson, R. Vokes, *The Unseen Archive of Idi Amin*, Prestel Publishing 2021. Więcej publikacji autora zob. na jego stronie prywatnej: Derek R. Peterson, <https://derekpeterson.com/books-2/> [dostęp: 19.01.2023].

¹³ Derek R. Peterson. Archive catalogues, <https://derekpeterson.com/archive-work/> [dostęp: 19.01.2023].

¹⁴ Informacja pochodzi z badań archiwalnych autorki w NRCA i dostępnej na miejscu dokumentacji archiwalnej.

¹⁵ Zob. inwentarz zbioru Chief Secretary's Office Papers: Uganda National Archives. Chief Secretary's Office Papers, <https://derekpetersondotcom.files.wordpress.com/2015/07/chief-secretarys-office-deposit.pdf> [dostęp: 4.12.2023].

w 2011 r. grupa historyków archiwistów pod kierownictwem dr. Stella Nyanzi z Makerere Institute for Social Research uporządkowała akta, następnie, w latach 2012–2014, archiwiści Justine Nalwoga i Eva Irene Kirabo opracowali zespół z myślą o przechowywaniu go w – oddanej do użytku w 2015 r. – nowej siedzibie NRCA.

Zbiór Civil Re-absorption Office zawiera spuściznę aktową urzędu podlegającego pod biuro sekretariatu gubernatora protektoratu. Obejmuje materiały z lat 1944–1947. Większość akt dotyczy wypłat wynagrodzeń, demobilizacji i szkoleń przygotowujących żołnierzy do pracy cywilnej po demobilizacji. Urząd zajmował się również sprawami dotyczącymi osiedlania i zatrudniania uchodźców wojennych, m.in. Polaków. Należy wspomnieć, że gros akt odnoszących się do polskich uchodźców wojennych znajduje się w zbiorze Secretariat Papers. Ze względu na krótki czas działania Civil Re-absorption Office, jego pozostałość dokumentacyjna jest obecnie objętościowo najmniejszym zbiorem skatalogowanym w Archiwum Narodowym Ugandy.

Trzeci zbiór – Elections – zawiera głównie dokumenty dotyczące wyborów z lat 1960–1964, a więc z okresu formowania się niepodległych struktur polityczno-administracyjnych Ugandy.

W zbiorze Office of the President znajdują się z kolei materiały Biura Prezydenta z okresu pełnienia tego urzędu przez Milтона Obote, a następnie przez Idi Amina. Najwcześniejsze zgromadzone w nim dokumenty zostały wytworzone jeszcze przed odzyskaniem przez Ugandę niepodległości. Większość stanowią natomiast materiały powstałe od początku lat 60. do 1979 r. Są to m.in. protokoły z posiedzeń gabinetu prezydenta, raporty z sytuacji wewnętrznej w państwie i przemówienia prezydenckie.

Zbiór Provincial Papers składa się z dokumentów wytworzonych w urzędach komisarzy prowincji, według podziału administracyjnego obowiązującego w okresie kolonialnym (Buganda, Prowincja Wschodnia, Prowincja Północna, Prowincja Zachodnia). Większość akt pochodzi z Prowincji Wschodniej, głównie z urzędów dystryktu Jinja, choć są tam również akta spraw z terenu dystryktu Mbale. Dokumenty obejmują lata 1904–1973. Wśród materiałów znajduje się jedno pudło opisane jako „The Resident Buganda”. Zawiera ono między innymi sprawozdania administracji powiatowej dotyczące sytuacji wewnętrznej na ich terenie, zwłaszcza w okresie poprzedzającym wybuchy gwałtownych protestów społecznych. Zgromadzono tam również raporty na temat działań policji, sytuacji gospodarczej, realizacji planów produkcji rolnej i inne.

Większość dokumentów zbioru The Public Works Department to korespondencja odnosząca się do budowy i utrzymania budynków administracji rządowej, infrastruktury, kolei, dróg, projektów przemysłowych. Zbiór jest objętościowo niewielki.

Materiały zbioru Secretariat Papers to sprawozdania, korespondencja i inna dokumentacja wytworzona przez Office of the Colonial Governor's Secretary. Najwcześniejsze z nich to korespondencja z lat 80. XIX w., choć większość dokumentów pochodzi sprzed II wojny światowej.

Materiały zgromadzone w zbiorze Secretariat „Topical” Collection obejmują dokumenty przejęte z urzędu gubernatora kolonii. Od lat 50. XX w. w protektoracie Ugandy zaczęto archiwizować dokumenty według kategorii tematycznych. Omawiany zbiór został podzielony jeszcze przez administrację brytyjską na osiemnaście klas rzeczowych (*topical categories*), które określono jako serie (*series*): A–D – General; E – Customs and Trade; F – Military; G – Posts and Telegraphs; H – Agriculture, Forestry, Game and Veterinary; J – Medical; K – External Affairs; L – Land; M – Geological; N – Railway; P – Publications; Q – Municipal; R – Labour; S – Education; T – Aviation; U – Printing and Publications; V – Societies, Clubs and Institutes; W – Finance. Poszczególne serie obejmują dokumenty od początku XX w. do lat 60. XX w. Zbiór składa się przede wszystkim z korespondencji wytworzonej przez Urząd Gubernatora.

W zasobie NRCA znajduje się również zbiór określony jako Seria „C” („C” Series: Confidential Secretariat Minute Papers). Dokumenty obejmują lata 1893–1962. Są to sprawozdania z wojny w Abisynii (obecnie Etiopia) oraz materiały dotyczące pracy komisji wojskowych i urzędników policji z lat 1905–1927. Znalazły się tu także raporty z prac międzynarodowych komisji wojskowych, wojskowe mapy sztabowe, dokumenty służby granicznej, raporty o sytuacji wewnętrznej w poszczególnych dystryktach Ugandy, raporty z sytuacji na frontach I wojny światowej, sprawozdania z wizyt najwyższych dostojników brytyjskich w Ugandzie oraz materiały dotyczące imigrantów.

W NRCA przechowywane i udostępniane do badań naukowych są również dokumenty dystryktu Jinja, które przed 2018 r. znajdowały się w biurze administracji terytorialnej tego dystryktu. Ze względu na położenie geograficzne był on ważnym dla administracji kolonialnej regionalnym ośrodkiem handlu pomiędzy Ugandą, Kenią i Tanzanią. Zbiór zawiera materiały archiwalne z lat 1905–1986, zatem obejmują one okres od przybycia pierwszych kolonizatorów do rządów dyktatorów niepodległego państwa: Miliona Obote i Idi Amina. Zbiór The Jinja

District Archives jest podzielony na serie akt (*category*), np. administracja, które z kolei dzielą się na podserie (*subcategory*) – np. African Local Government. Wśród nich znajdują się materiały dotyczące administracji kolonialnej z drugiej poł. XIX w., stosunków między Bugandą a Busogą oraz dokumenty na temat rozbudowy linii kolejowej Jinja – Kenia.

Pozostałe materiały archiwalne udostępniane do badań naukowych przechowywane są w archiwach terenowych w Fort Portal i Kabale.

Archiwum w Fort Portal mieści się na Mountains of the Moon University. Znajduje się w nim dokumentacja wytworzona w następujących dystryktach: Hoima District, Kabarole District, Tooro Kingdom.

Hoima jest jednym z najstarszych centrów administracyjnych Ugandy. W zbiorze The Hoima District Archive znajdują się brytyjskie dokumenty District Local Government. Materiały obejmują dwie serie akt „Hoima B” i „Hoima K”. Najstarsze akta wytworzono w 1921 r., jednak większość udostępnianych materiałów pochodzi z lat 30.–70. XX w. Dotyczą one przesiedleń ludności, handlu, edukacji; zawierają także sprawozdania z badań geologicznych.

Zbiór Kabarole District Archive składa się przede wszystkim z dokumentów wytworzonych przez Office of the Provincial Commissioner od lat 60. do 70. XX w. Akta dotyczą sądownictwa, kwestii wyznaniowych, sytuacji na rynku pracy, handlu, finansów, lokalnego samorządu, sportu, edukacji, kwestii paszportowych oraz zagadnień migracji ludności.

Dokumenty zbioru Tooro Kingdom Archive sięgają czasów kolonialnych. Pierwszą próbę opracowania materiałów archiwalnych wytworzonych w królestwie Tooro podjął w 2010 r. wspomniany prof. Peterson. W 2013 r. ówczesny premier królestwa Stephen Kalimba podpisał porozumienie z Mountains of the Moon University, na mocy którego archiwiści otrzymali dostęp do dokumentów w celu ich opracowania i konserwacji. Archiwum przeniesiono do pomieszczeń na terenie kampusu uniwersyteckiego, gdzie przystąpiono do prac. Opracowany zbiór liczy 608 pudeł (*boxes*) z aktami dokumentującymi wszystkie aspekty funkcjonowania administracji królestwa.

Archiwum terenowe w Kabale, stolicy dystryktu o tej samej nazwie, mieści się w pomieszczeniach urzędu władz terytorialnych na wzgórzach Makanga. Najwcześniejsze dokumenty przechowywane w tym archiwum pochodzą z 1913 r., lecz większość obejmuje końcowy okres istnienia protektoratu brytyjskiego i pierwsze lata niepodległości. W zasobie znajduje się m.in. korespondencja władz administracyjnych okręgu Kabale, dokumenty dotyczące sytuacji politycznej

w dystrykcie, migracji ludności, handlu, sprawy sądowe, raporty wywiadowcze na temat spornych kwestii terytorialnych na granicy Ugandy z Republiką Demokratyczną Konga i Rwandą.

W ramach grantu naukowego MacArthur Foundation, prof. Peterson rozpoczął digitalizację archiwalnych materiałów radiowych i telewizyjnych Uganda Broadcasting Corporation. Archiwalia te pochodzą z lat 50. XX w. i zawierają nagrania i audycje mające nieocenioną wartość historyczną, w tym materiały z czasów prezydentury Idi Amina, który rządził Ugandą w latach 1971–1979¹⁶.

Użytkownicy zamierzający prowadzić kwerendy archiwalne w NRCA w pierwszej kolejności zobowiązani są do złożenia oficjalnego pisma z uzasadnieniem tematyki badań, z uwzględnieniem zakresu tematycznego dokumentacji, chronologii i celu uzyskania dostępu. Pismo o uzyskanie zgody na udostępnienie akt należy kierować do Uganda National Council for Science and Technology, która jest upoważniona przez Agencję Rządową (Government Agency) do wydawania zgody na prowadzenie badań archiwalnych. Przed rozpoczęciem prac w NRCA należy uiścić opłatę, która jest przekazywana Uganda National Council for Science and Technology. Zgodnie z cennikiem z grudnia 2018 r. zagraniczni naukowcy oraz obywatele Ugandy są zobligowani do wniesienia opłaty za badania w wysokości 300 USD. Z kolei studenci studiów magisterskich i doktoranckich jedynie 50 USD¹⁷. Wysokość opłat może inspirować do poszukiwań archiwaliów zdigitalizowanych i umieszczonych w Internecie. Tu badacze mogą napotkać na trudności, chociażby za sprawą prof. Petersona, który podkreśla, że archiwa rządowe Ugandy – w tym materiały zdigitalizowane – nie powinny być dostępne online nawet dla naukowców. Zamiast tego uczeni „powinni jechać do Afryki, czytać zbiory, wchodzić w interakcje z naukowcami i studentami, którzy pełnią rolę kuratorów tych materiałów oraz wносить wkład intelektualny i materialny w miejsca, w których są przechowywane”¹⁸. Obecnie na stronie internetowej NRCA dostępny jest katalog elektroniczny zasobów archiwalnych¹⁹, jednak bez wglądu do skanów oryginalnych dokumentów.

¹⁶ L. Stainton, *LSA's Derek Peterson, a 2017 MacArthur fellow, is working to untangle Uganda's complicated history – and not just by writing books*, <https://lsa.umich.edu/lsa/news-events/all-news/search-news/a-macarthur-grant-works-to-preserve-uganda-s-history.html> [dostęp: 20.12.2022].

¹⁷ Republic of Uganda. Ministry of Public Service. National Records...

¹⁸ L. Stainton, *LSA's Derek Peterson...*

¹⁹ Republic of Uganda. Ministry of Public Service. Uganda National Records and Archives Catalog, <https://publicservice.go.ug/national-records-and-archives-catalog/> [dostęp: 20.12.2022].

Archiwa w Rwandzie

Siedzibą Archiwów Narodowych Rwandy jest stolica kraju Kigali. W okresie przedkolonialnym, podobnie jak w Ugandzie, kultura opierała się na przekazie ustnym. Stąd, nieliczne zresztą, najwcześniejsze dokumenty piśmienne przechowywane w archiwach pochodzą z ostatniej dekady XIX w. Ponadto, gdy w 1959 r. imperium kolonialne Belgów w regionie Wielkich Jezior Afrykańskich chyliło się ku upadkowi, większość rwandyjskich dokumentów z okresu niemieckiej i belgijskiej administracji kolonialnej Rwandy, przechowywanych dotychczas w Kigali, została przeniesiona do archiwum w Usumbura w Burundi. Zdając sobie sprawę ze znaczenia historycznego, jeszcze zanim całkowicie ustąpiła administracja belgijska, młody rząd rwandyjski zaczął gromadzić dostępną mu dokumentację kolonialną.

Od chwili odzyskania niepodległości do początku lat 70. XX w. zgromadzono w Rwandzie pokaźną liczbę dokumentów wytworzonych w ministerstwach, organizacjach rządowych, agencjach publicznych i przez władze samorządowe w całym kraju. Jednak rządowi brakowało spójnego systemu zarządzania i przechowywania archiwaliów, a przede wszystkim – środków finansowych na jego stworzenie. Pilne potrzeby w tym zakresie spowodowały, że mimo trudności i ograniczeń, w 1979 r. na mocy dekretu prezydenckiego przystąpiono do organizacji National Archives of Rwanda²⁰. Należy mieć na uwadze, że w omawianym czasie w państwie dochodziło do licznych konfliktów zbrojnych, w tym aktów ludobójstwa, na skutek których większość infrastruktury publicznej została zniszczona. Dotyczyło to również miejsca przechowywania zasobu archiwalnego. Wiele dokumentów spalono lub zniszczono w inny sposób. Wg informacji Ministerstwa Sportu i Kultury Rwandy w 1994 r. biblioteka narodowa straciła prawie całość swoich zbiorów²¹.

Po zakończeniu konfliktów skupiono się na odbudowie i jednoczeniu narodu, wobec czego problemy archiwizacji nie stanowiły priorytetu. Zbiory archiwalne były zaniedbane. National Archives of Rwanda (dalej: NAR) przez długi czas mieściły się na stadionie Amahoro w Kigali, który ze względu na ograniczone fundu-

²⁰ M.W. Olaka, *Renaissance of libraries and archives in Rwanda* (referat wygłoszony na konferencji IFLA WLIC 2015, Cape Town, South Africa, sesja 78 – Library History SIG, 16.08.2015), <https://library.ifla.org/id/eprint/1217/> [dostęp: 12.01.2023].

²¹ A. Tashobya, *Rwanda to get a National Archives Centre*, „The New Times”, 11.07.2018, <https://www.newtimes.co.rw/news/rwanda-archives-centre> [dostęp: 16.11.2020].

sze, jakimi dysponowały służby archiwalne, nie mógł skutecznie pełnić wyznaczonej mu roli. Pod koniec XX w. tylko kilka archiwów zakładowych wybranych departamentów rządowych odnowiono i przystosowano do wymagań i potrzeb przechowywania dokumentacji. Prace porządkowe i ewidencyjne wykonali absolwenci i studenci studiów bibliologicznych i informatycznych uniwersytetu w Kigali.

Na początku XXI w. rząd wyasygnował niezbędne środki finansowe na utworzenie sieci archiwalnej w Rwandzie. Po 2000 r., za kadencji prezydenta Paula Kagame, podjęto wiele działań, aby zabezpieczyć nieliczne zachowane, stąd niemal bezcenne, dokumenty historyczne²².

Za przełomowy moment w dziejach archiwów rwandyjskich uznać można 2012 r., gdy rząd Rwandy opublikował 28-stronicowy dokument określający politykę zarządzania rwandyjskim zasobem archiwalnym²³. Zostały w nim zawarte ogólne cele polityki zarządzania dokumentacją. Określono zasady postępowania z dokumentacją, w tym rejestrowanie, klasyfikację i indeksowanie archiwaliów, zasady przechowywania i konserwacji, dostępu do materiałów archiwalnych oraz infrastrukturę zarządzania dokumentacją i zakres stosowania międzynarodowych standardów i najlepszych praktyk. W dokumencie ustalono także zasady zarządzania pocztą e-mail oraz udostępniania informacji. Akt prawny stanowił podstawę do kolejnych przedsięwzięć w sferze organizacji zarządzania archiwami i dokumentacją państwową w Rwandzie.

Jednym z najważniejszych archiwów Rwandy jest Genocide Archive Rwanda. Jego genezy należy szukać w 2013 r., gdy rząd Rwandy podpisał z organizacją pozarządową Aegis Trust umowę dotyczącą podjęcia prac nad zachowaniem dokumentów związanych z ludobójstwem w 1994 r.²⁴

²² Tamże.

²³ *Government of Rwanda records and archives management policy*, https://www.naeb.gov.rw/fileadmin/templates/laws/Records_and_Archives_Management_Policy.pdf [dostęp: 16.11.2020].

²⁴ Aegis Trust został założony w 2000 r. przez braci Jamesa i Stephena Smithów, twórców pierwszego w Wielkiej Brytanii Holocaust Memorial and Education Centre, powstałego w 1995 r. Aegis powstała w odpowiedzi na kryzysy ludobójstwa, które miały miejsce w latach 90. XX w. w Rwandzie, Bośni i Kosowie. Celem organizacji jest walka z ludobójstwem, a także budowanie woli politycznej do podejmowania działań prewencyjnych przeciwko masowym okrucieństwom. W Rwandzie Aegis ma siedzibę w stolicy i działa na terenie całego kraju. Zob: Genocide Archive of Rwanda. History of the Aegis Trust Archive and Documentation Department, https://genocidearchiverwanda.org.rw/index.php?title=History_of_the_Aegis_trust_archive_and_documentation [dostęp: 23.10.2022].

W 2001 r., we współpracy z Rwanda's National Commission for the Fight Genocide (dalej: CNLG), Aegis Trust zebrała dwa miliony dolarów potrzebnych do budowy Pomnika Ludobójstwa w Kigali. Centrum zostało oficjalnie otwarte 7 kwietnia 2004 r. z okazji dziesiątej rocznicy ludobójstwa Tutsi w Rwandzie, które miało miejsce w 1994 r. Pomnik jest miejscem ostatecznego spoczynku 259 000 ofiar ludobójstwa, jest także muzeum ukazującym historię i konsekwencje ludobójstwa.

Na potrzeby okolicznościowej wystawy na terenie Pomnika Ludobójstwa zgromadzono dużą liczbę dokumentów. Po jej otwarciu pojawiły się pytania o losy materiałów, które nie zostały w niej wykorzystane. W rezultacie 10 grudnia 2010 r. w Aegis Trust utworzono dział archiwów i dokumentacji, który zarządza i opracowuje zebrane materiały. W 2013 r. na mocy wspomnianego już porozumienia rządu Rwandy z Aegist Trust powstało Genocide Archive Rwanda.

Zasób Genocide Archive Rwanda zawiera ponad 8000 fotografii, filmów i dokumentów związanych z ludobójstwem Tutsi w 1994 r. Zebrano także materiały dotyczące historii sprzed ludobójstwa oraz inicjatyw pojednania i odbudowy narodu po ludobójstwie²⁵. W zbiorach archiwum jest ponad sto zeznań osób ocalałych z pogromu, niosących pomoc ofiarom rzezi, osób starszych i – wreszcie – bezpośrednich sprawców ludobójstwa. Część zeznań jest niejawną ze względu na zawarte w nich treści.

W archiwum zgromadzono również kolekcję fotografii dokumentujących ludobójstwo na Tutsi. Są to zdjęcia zarówno z przebiegu tragicznych wydarzeń, jak i ofiar, ocalałych oraz sprawców. Z kolei zebrane dokumenty tekstowe związane z ludobójstwem to przede wszystkim gazety i zamieszczone w nich artykuły z bieżącymi relacjami z wydarzeń, korespondencja i raporty.

Gromadzenie zasobu archiwalnego odbywa się poprzez nawiązywanie kontaktów ze wspomnianymi wyżej uczestnikami wydarzeń i, po uzyskaniu ich zgody, pozyskiwanie ich relacji. Ponadto archiwum otrzymuje darowizny materiałów archiwalnych od organizacji i instytucji oraz osób prywatnych. Są to przede wszystkim fotografie i rzeczy osobiste krewnych, którzy zginęli w ludobójstwie w 1994 r. przekazane przez przyjaciół i członków rodzin ocalałych. Archiwum wchodzi także w posiadanie materiałów audiowizualnych, obiektów i artefaktów, innych fotografii i dokumentów²⁶.

²⁵ Genocide Archive of Rwanda. Collections, <https://genocidearchiverwanda.org.rw/index.php?title=COLLECTIONS> [dostęp: 23.10.2022].

²⁶ Genocide Archive of Rwanda. Physical Preservation, https://genocidearchiverwanda.org.rw/index.php?title=Archive_Physical_Preservation [dostęp: 13.10.2022].

Zabezpieczeniem materiałów zajmuje się zespół konserwatorski, który stosuje metody zgodne z międzynarodowymi standardami. Pozyskane dokumenty są porządkowane wg proveniencji i daty powstania, ewidencjonowane i opisywane, a następnie umieszczane w bezkwasowych opakowaniach.

Mając na uwadze sytuację wewnętrzną w Rwandzie, a zwłaszcza potrzebę wychowania obywatelskiego społeczeństwa, utworzenie Genocide Archive Rwanda było priorytetem. W kolejnych latach kontynuowano prace związane z organizacyjno-instytucjonalnym zabezpieczeniem kształtowania narodowego zasobu archiwalnego. 9 maja 2014 r. rząd powołał Rwanda Archives and Library Services Authority (RALSA)²⁷. Jest to urząd zarządzający archiwami i bibliotekami Rwandy. Do jego zadań należy realizacja polityki rządu w dziedzinie archiwów i bibliotek, a także polityk i strategii związanych z zarządzaniem zasobem archiwalnym i bibliotecznym. Po powołaniu RALSA, zwłaszcza w początkowym okresie jego działalności, funkcjonowanie utrudniał brak odpowiednio wykształconych kadr z zakresu archiwistyki i zarządzania dokumentacją. Pierwszym zadaniem RALSA była digitalizacja zgromadzonych akt, rozpoczęta wraz z powołaniem urzędu²⁸. Problem stanowiło indeksowanie zbiorów. Co prawda rwandyjskie uniwersytety rozpoczęły kształcenie specjalistów zarówno na kierunku archiwistyka, jak i – w niezbędnej we współczesnych archiwach – specjalności IT, ale nierozwiązana pozostawała kwestia zdobycia niezbędnego w tej pracy doświadczenia. W styczniu 2016 r. Aegis Trust, za pośrednictwem programu Genocide Archive of Rwanda, przeszkolił młodych wolontariuszy (głównie studentów wspomnianych kierunków studiów i absolwentów szkół średnich o profilu informatycznym) w zakresie konserwacji, opracowywania i indeksowania zbiorów archiwalnych. Proces indeksowania obejmował klasyfikację, opis i przypisanie daty do treści cyfrowych.

Szkoleniem, przeprowadzonym w biurach Kigali Genocide Memorial i Aegis Trust, objęto 36 wolontariuszy. Zakładano, że spośród zeskanowanych w tym czasie 1 800 000 kart rwandyjskich materiałów archiwalnych wolontariusze zindeksują około 500 000, dzięki czemu zdobędą niezbędne do dalszej pracy doświadczenie. Naukę rozpoczęto od indeksowania dokumentacji ambasad Rwan-

²⁷ Act 12 of 2001. National Records and Archives Act...

²⁸ Strona internetowa Rwanda Archives and Library Services Authority (www.myculture.gov.rw) jest permanentnie niedostępna. Zob. FamilySearch. Rwanda Archives and Libraries, https://www.familysearch.org/en/wiki/Rwanda_Archives_and_Libraries#Record_Offices [dostęp: 1.01.2024].

dy. Trwała ona ok. pół roku²⁹, a zindeksowane dokumenty zostały udostępnione online na stronach internetowych Ministerstwa Sportu i Kultury. Są wśród nich nieliczne dokumenty rwanadyjskie z okresu od odzyskania niepodległości do wydarzeń związanych z ludobójstwem³⁰.

W zasobie National Archives of Rwanda najstarsze dokumenty pochodzą z okresu kolonialnego. Archiwum przechowuje między innymi zbiory sprawozdań administracyjnych oraz korespondencji i planów działania administracji kolonialnej. W ramach wymiany archiwalnej wybrane dokumenty zostały przekazane przez Belgię do Rwandy, pozostałe, wytworzone w urzędach i instytucjach Rwandy, są obecnie przechowywane w Burundi, Belgii, Niemczech, Kongu i innych krajach.

W 2020 r. w Kigali w dystrykcie Gasabo w sektorze Kacyiru oddano do użytku gmach, w którym obok Ministry of National Unity & Civic Engagement, w jednym ze skrzydeł znalazło swoją siedzibę Archiwum Narodowe Rwandy. Mieszczą się tu m.in. ośrodek badawczy i biblioteka historyczna, sale wystawowe, pracownia komputerowa i reprograficzna, działy dokumentacji elektronicznej i digitalizacji. Łącznie archiwum zajmuje powierzchnię 15 671 m².

W czasie, w którym powstawał artykuł, w Archiwum Narodowym Rwandy zdigitalizowano i zindeksowano około 5 250 000 kart dokumentów, z czego ponad 2 000 000 dodano do cyfrowego repozytorium. Z danych za 2018 r. wynika, że w National Archives of Rwanda znajduje się między innymi 44 500 dokumentów z okresu kolonialnego, zarówno kopii cyfrowych, jak i dokumentów papierowych³¹.

Obecnie dostęp do zbiorów archiwów rwanadyjskich jest utrudniony. Wgląd w inwentarze i dokumenty archiwalne możliwy jest wyłącznie w budynku Rwanda Archives and Library Services Authority lub National Archives za zgodą archiwisty nadzorującego. Tylko w budynku archiwum działają wszystkie strony internetowe z pełnym dostępem do zdigitalizowanych dokumentów archiwalnych. Nie oznacza to, że w najbliższym czasie sytuacja nie ulegnie zmianie i dostęp zarówno do strony archiwum, jak i inwentarzy oraz części dokumentów zostanie umożliwiony.

²⁹ Genocide Archive of Rwanda. Genocide Archive Trains Young Rwandans to Index National Archives 15th March 2016, https://genocidearchiverwanda.org.rw/index.php/News:Genocide_Archive_Trains_Young_Rwandans_to_Index_National_Archives [dostęp: 22.10.2022].

³⁰ Tamże.

³¹ A. Tashobya, *Rwanda to get...*

Zakończenie

Archiwa byłych państw kolonialnych działają zgodnie z zasadami wprowadzonymi w okresie kolonialnym. Problemy, z jakimi borykają się archiwiści w Ugandzie i Rwandzie to przede wszystkim niewystarczająca liczba wykwalifikowanych kadr archiwalnych i niedostateczne zaplecze techniczno-organizacyjne. Należy zwrócić uwagę, że zarówno Uganda, jak i Rwanda są stosunkowo młodymi państwami. Odzyskały niepodległość w 1962 r., zaledwie 61 lat temu. Za nimi burzliwe lata wojen domowych, zamachów stanu i ludobójstwo, które zakończyło się zaledwie 25 lat temu. Państwowa sieć archiwalna w Ugandzie i Rwandzie budowana jest w specyficznych wielopłaszczyznowych uwarunkowaniach. Wśród nich wyróżnić należy tradycyjną, przedkolonialną kulturę, opartą na przekazie ustnym. Źródła pisane oraz te zarejestrowane na innych rodzajach nośników pojawiły się wraz z przybyciem kolonizatorów. Zarówno Brytyjczycy, jak i Belgowie dokumentację wytworzoną w urzędach kolonialnych i związaną z koloniami przekazywali do własnej sieci archiwów. Nieliczne źródła pozostałe po okresie kolonialnym oraz wytworzone w pierwszych latach po uzyskaniu niepodległości zostały w większości zniszczone podczas wojen domowych i licznych konfliktów społecznych.

Dopiero w XXI w., przy pomocy materialnej państw zachodnich i udziale archiwistów z Europy i Stanów Zjednoczonych, rozpoczęto w obu państwach budowę nowoczesnych państwowych sieci archiwalnych. Przy czym w Ugandzie zainicjowanie tego procesu miało miejsce mniej więcej dekadę wcześniej niż w Rwandzie. Podjęte działania mają służyć nie tylko zabezpieczeniu procesów przechowywania i archiwizowania dokumentacji, ale również ułatwieniu zainteresowanym korzystania z niej.

Bibliografia

- Act 12 of 2001. National Records and Archives Act (The Uganda Gazette nr 36 z dnia 15 czerwca 2001 r.), <https://ulii.org/akn/ug/act/2001/12/eng%402001-06-15> [dostęp: 13.12.2022].
- Bar J., *Po ludobójstwie. Państwo i społeczeństwo w Rwandzie 1994–2012*, Kraków 2013.
- Basil D., *Spoleczna i polityczna historia Afryki w XX wieku*, tłum. B. Hlebowicz, Warszawa 2011.
- Derek R. Peterson. Archive catalogues, <https://derekpeterson.com/archive-work/> [dostęp: 19.01.2023].

- Derek R. Peterson, <https://derekpeterson.com> [dostęp: 19.01.2023].
- FamilySearch. Rwanda Archives and Libraries, https://www.familysearch.org/en/wiki/Rwanda_Archives_and_Libraries#Record_Offices [dostęp: 4.12.2023].
- Genocide Archive of Rwanda. Collections, <https://genocidearchiverwanda.org.rw/index.php?title=COLLECTIONS> [dostęp: 23.10.2022].
- Genocide Archive of Rwanda. Genocide Archive Trains Young Rwandans to Index National Archives 15th March 2016, https://genocidearchiverwanda.org.rw/index.php/News:Genocide_Archive_Trains_Young_Rwandans_to_Index_National_Archives [dostęp: 22.10.2022].
- Genocide Archive of Rwanda. History of the Aegis Trust Archive and Documentation Department, https://genocidearchiverwanda.org.rw/index.php?title=History_of_the_Aegis_trust_archive_and_documentation [dostęp: 23.10.2022].
- Genocide Archive of Rwanda. Physical Preservation, https://genocidearchiverwanda.org.rw/index.php?title=Archive_Physical_Preservation [dostęp: 13.10.2022].
- Government of Rwanda records and archives management policy, https://www.naeb.gov.rw/fileadmin/templates/laws/Records_and_Archives_Management_Policy.pdf [dostęp: 16.11.2020].
- Kosidło A., *Dekolonizacja Afryki. Kryzys formalnego imperium Wielkiej Brytanii (1939–1951)*, Gdańsk 1997.
- Martin M., *Historia współczesnej Afryki*, Warszawa 2020.
- Olaka M.W., *Renaissance of libraries and archives in Rwanda* (referat wygłoszony na konferencji IFLA WLIC 2015, Cape Town, South Africa, sesja 78 – Library History SIG, 16.08.2015), <https://library.ifla.org/id/eprint/1217/> [dostęp: 12.01.2023].
- Peterson D.R., Vokes R., *The Unseen Archive of Idi Amin*, Prestel Publishing 2021.
- Republic of Uganda. Ministry of Public Service. Uganda National Records and Archives Catalog <https://publicservice.go.ug/national-records-and-archives-catalog/> [dostęp: 20.12.2022].
- Stainton L., *LSA's Derek Peterson, a 2017 MacArthur fellow, is working to untangle Uganda's complicated history – and not just by writing books*, <https://lsa.umich.edu/lsa/news-events/all-news/search-news/a-macarthur-grant-works-to-preserve-uganda-s-history.html> [dostęp: 20.12.2022].
- Tashobya A., *Rwanda to get a National Archives Centre*, „The New Times”, 11.07.2018, <https://www.newtimes.co.rw/news/rwanda-archives-centre> [dostęp: 16.11.2020].
- Uganda National Archives. Chief Secretary's Papers, <https://derekpetersondotcom.files.wordpress.com/2015/07/chief-secretarys-office-deposit.pdf> [dostęp: 4.12.2023].
- Zacharski J.R., *Rwanda. Wojna i ludobójstwo*, Warszawa 2012.
- Zins H., *Historia Afryki Wschodniej*, Wrocław 1986.